

УДК 821. 161. 3

З.П. Мельнікава

*д-р філал. навук, праф., праф. каф. беларускага літаратуразнаўства
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна*

**ПОШУКИ БУДУЧЫНІ: БЕЛАРУСКАЯ ГІСТОРЫЯ Ё МАСТАЦКА-
ФІЛАСОФСКИМ АСЭНСАВАННІ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА**

Вылучаюцца творы класіка нацыянальнай прозы, у якіх выразна выяўляецца яго гісторыка-асветніцкая творчая пазіцыя. Асноўная даследчыцкая ўвага звернута на напісаныя ё драматычны час беларускай гісторыі аповесці «Ціхая плынь» і «Дзве душы» (1917–1919), якія вызначаюцца заклапочаным грамадзянскім маральна-філасофскім роздумам М. Гарэцкага аб мінулым і будучым беларускага народа.

Максім Гарэцкі (1893–1938) – класік беларускай літаратуры, таленавіты празаік, гісторык літаратуры, драматург, фалькларыст, крытык, публіцыст, перакладчык, педагог, беспадстаўна арыштаваны і расстраляны ў няпоўныя сорок пяць гадоў. Яго літаратурная спадчына на многія дзесяцігоддзі была забаронена, і толькі пачынаючы з 1960-х гг. напісанае М. Гарэцкім паступова стала вяртацца чытачам. З 1990-х гг. асобныя мастацкія творы расстралянага класіка ўведзены ў абавязковае вывучэнне і ў агульнаадукацыйных школах Беларусі. Працяглы час творчасць М. Гарэцкага заставалася маладаследаванай, але з 1980-х гг. беларускае літаратуразнаўства актыўна звярнулася да сістэматызацыі і выдання твораў М. Гарэцкага, да вывучэння спадчыны пісьменніка-адрэджэнца, які многа зрабіў для развіцця літаратуры, навукі і культуры беларускага народа. Сёння мы маем Збор твораў М. Гарэцкага ў 4 тамах, выдадзены ў канцы 1980-х гг., а таксама асобныя выданні яго найбольш папулярных і запатрабаваных апавяданняў і аповесцяў.

Да аналітычнага вывучэння творчасці М. Гарэцкага звярталіся аўтарытэтныя беларускія літаратуразнаўцы М. Мушынскі, Дз. Бугаёў, Т. Голуб, Т. Тарасова, П. Васючэнка, І. Чыгрын і некаторыя іншыя. Спадчына пісьменніка – жанрава разнастайная, наватарская, шматгранная, яна і сёння ўражвае філасофскай глыбінёй, псіхалагізмам, імкненнем адлюстраваць беларускі нацыянальны свет, зразумець мінулае і прадбачыць будучыню шматпакутнага беларускага народа.

Імкненнем спасцігнуць сэнс, лад жыцця чалавека, народа, прызначэння мастака вызначаецца ўжо ранняя творчасць М. Гарэцкага, пра што выразна сведчаць яго творы 1913–1915 гг. «Што яно?», «Роднае карэнне», «У чым яго крыўда?», «Стогны душы», «Меланхолія», а крыху пазней аповесці «Ціхая плынь», «Дзве душы», публіцыстычныя артыкулы (1917–1920). Роздуму над лёсам беларускага народа вымагаў і гэтаму спрыяў час нашаніўства, нацыянальнага гісторыка-культурнага Адрэджэння і дзяржаўнага будаўніцтва ў 20-я гг. мінулага стагоддзя. Ужо ў першых літаратурных публікацыях М. Гарэцкі дакладна, па-філасофску сфармуляваў свае грамадзянскія і мастакоўскія мэты: «пазбыцца векавечнага сораму ў гісторыі», заявіць аб «сваіх правах беларуса як сына беларускай нацыі, нацыі па сваіх духоўных асаблівасцях самабытнай», урэшце, крыкнуць свету «аб правах народа, ... катораму не да твару быць прыбаўкаю, дадаткам да нацыі дужэйшай ... і асабліва блізкай па крыві» [1, с. 180].

Асэнсаванне драматычнай, цяжэйшай гісторыі Беларусі і яе народа з'явілася асноўнай тэмай разнастайнай па жанрах літаратурнай спадчыны М. Гарэцкага. Гэта сведчыць аб маштабнасці яго мыслення, аб выразным бачанні перспектывы і тупікоў «беларускага шляху». У яго творах знайшла ўвасабленне тэма былой велічы беларускага краю, слыннасці сыноў гэтай зямлі. У прыватнасці, у аповесці «Ціхая плынь» пісьменнік даводзіць, што слаўная даўніна беларусаў – гэта часы Вялікага Княства Літоўскага.

Пра былы росквіт краю, як піша аўтар, сведчаць старыя граматы мінулых часоў; пра вартых і мудрых людзей беларускай зямлі пісалі свае і чужыя хронікі. Бацькаўшчынай і яе людям апекаваліся сапраўдныя гаспадары – «вольная рада магутных і ганарлівых продкаў нашай белай косці» [2, с. 125].

З пазіцый усвядомленага гістарызму М. Гарэцкі тлумачыць прычыны заняпаду краю ў наступныя стагоддзі – канец XVI, XVII–XVIII стст. Пачатак гэтаму, слухна меркаваў пісьменнік, паклала невыгодная для Вялікага Княства Літоўскага Люблінская унія, якая задаволіла толькі палітычны гонар магнатаў, а працоўнаму народу, сярэднім маёмасным сляям тагачаснага беларускага грамадства прынесла сацыяльны ўціск і прымуовае «апалячванне». На беларускія землі, піша М. Гарэцкі, хлынулі плеймай польская шляхта, адміністратары, чэлядзь, ксяндзы-палякі. «Найбольш, аднак, шкадліваю прычыну заняпаду нашае культуры была прычына ўнутраная – адсутнасць сваіх добрых школ... А наезджыя езуіты, у большасці палякі, адчынялі вельмі добрыя школы. Узгадаванне ў гэтых школах прышчэплівала нашым магнатам і шляхце рабскае паддаванне перад польскасцю. ...Як мухі на мёд, імкнулася яна (беларуская шляхта – *З.М.*) да параўнання ўва ўсім з польскаю шляхтаю... Так беларускія вярхі неўпрыцям сабе самім перавярнуліся на палякаў» [3, с. 146]. Пісьменнік-асветнік, які добра ведаў мінулае свайго народа, закранаў драматычныя часы беларускай гісторыі, паказваючы, у прыватнасці, што польска-каталіцкае асадніцтва лягло цяжкім крыжам сацыяльнага і нацыянальнага гвалту на народныя плечы, што ўніяцкае духавенства цягнула беларусаў «да Маскоўшчыны ... замест шукаць ратунку ў сваім народзе» [3, с. 149].

У спадчыне М. Гарэцкага таленавіта паказана, як у часы паншчыны руйнавалася, нішчылася чалавечая годнасць беларусаў, як прышлыя паны ператваралі іх у «тутэйшых», у пакорную, бязлікую прыслугу. Так, у апавяданні «Панская сучка» створаны абразок жудаснага здзеку апалячанага магната з беларускай сялянкі. Яе змусілі карміць сваім мацярынскім малаком шчанюкоў здохлай панскай сучкі. Забітую горам сялянку-карміцельку, якая толькі пахавала сваё немаўлятка, пан абвінаваціў у смерці пародзістых сабачанят, а панскія цівуны давялі жанчыну да страшнай пакутніцкай пагібелі.

Вобраз беларускай жанчыны-пакутніцы ў гэтым творы мае глыбокі сацыяльна-філасофскі падтэкст, ён, бадай, увасабляе пакутніцу Беларусь, згвалтаваную, зганьбаваную і закатаваную панамі-чужынцамі, асацыятыўна нагадваючы сімволіка-алегарычны вобраз Беларусі-Плачкі з твора Я. Баршчэўскага «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» (апавяданне «Плачка»).

У іншым, таксама надзвычай трагічным па змесце апавяданні аўтар, звяртаючыся да часоў прыгону, спрабуе знайсці адказ на пытанне, чаму беларусы ператварыліся ў бязвольны і рахманы люд, які бясконца церпіць прыніжэнні. Гэта апавяданне «Смачны заяц», у якім аўтар паказаў, як сацыяльны і нацыянальны прыгнёт разбураў душу беларуса, забіваў пачуццё чалавечай годнасці, веў да маральных дэфармацый нацыянальнага характару. Галоўны герой твора – панскі кухар, выдатны майстар і знаўца сваёй справы – прыбіты, раздушаны страхам. Добры і спагадлівы па натуре, ён дранцвее ад страху быць пакараным панам. З чалавека ён увачавідкі ператвараецца ў панурую, прыгнечаную істоту і вучыць свайго памочніка, хлопчыка-падлетка жыць і баяцца, быць пакорным перад панам, а калі трэба ратавацца, то спрабаваць «выкручвацца», ілгаць. Стары кухар дае хлапчуку ўрокі рабскай пакорлівасці перад панствам. І ў гэтай бясконцай пакоры і маладушнасці пісьменнік таксама бачыў прычыну прыслужніцкай псіхалогіі, доўгацярплінасці беларусаў.

Глыбокі драматызм гісторыі беларусаў М. Гарэцкі звязваў, найперш, з рэнегатам мясцовага панства, «беларускай косткі, абросшай польскім ці расейскім мясам»

[1, с. 179], бо ў мінулыя часы «ўсе кніжныя людзі пайшлі на чужыну, падзяліліся на варажыя станы «ляхаў» і «маскалёў» [3, с. 149].

У спадчыне М. Гарэцкага адначасова і гэтаксама выразна, як і ў Янкі Купалы, гучыць тэма «няпрошанага суседства» з боку Расіі і Польшчы, суседства, якое на стагоддзі стала «заломам» на беларускім шляху. «Жалосна-прыкрыя ўхмылкі няпрошаных жаласнікаў», «прыкра-сцюдзёныя погляды чужынцаў», «прыгавор няпрошаных пракурораў» усыпалі цернямі дарогу беларусаў да сябе, да ўсведамлення сваёй гістарычнай самакаштоўнасці. Гэта меркаванне надзвычай доказна і пераканаўча ўвасоблена ў артыкуле «Развагі і думкі» і многіх іншых мастацкіх і публіцыстычных творах.

З глыбіні стагоддзяў на прыкладзе лёсу сваіх продкаў, цэлых пакаленняў беларусаў прасачыў М. Гарэцкі мастацка-дакументальную гісторыю свайго народа і свайго сялянскага роду-калена ў «Камароўскай хроніцы», якую праніклівы Алесь Адамовіч трапіна назваў «апошнім паклонам вёсцы, з якой выйшаў сам пісьменнік, і ўсяго, што яму блізка, дорага» [5, с. 318]. Гісторыка-храналагічны план гэтага ўнікальнага твора пачынаецца ад канца XVIII ст., далучэння беларускага краю да Расіі, і заканчваецца 1936 г. Лёсы герояў хронікі прасочваюцца ў кантэксце важных гістарычных падзей: вайны з французамі 1812 г., польскага паўстання 1831 г., скасавання уніі 1839 г. і г.д.

Сур'ёзнай спробай філасофска-мастацкага асэнсавання чалавека і вайны, салдата-беларуса на Першай сусветнай вайне з'яўляюцца дакументальна-мастацкія запіскі «На імперыялістычнай вайне». Праз салдацкі лёс «вольнапісанага» Лявона Задумы, аўтабіяграфічнага героя, асуджаецца «молах вайны», яе бессэнсоўная і бязлітасная стыхія, што прынесла беларускай зямлі толькі вялікае руйнаванне, забрала мноства беларускіх жыццяў, нявечыла чалавека маральна і псіхічна.

Аўтарская канцэпцыя чалавека і гісторыі, у прыватнасці, этапы фарміравання нацыянальнай і грамадзянскай свядомасці беларусаў, уплыву гістарычных стасункаў на народнае самапазнанне прасочваюцца і ў рамане «Віленскія камунары». У гэтым творы па-мастакоўску таленавіта і пераканаўча М. Гарэцкі паказаў, як звычайны працоўны чалавек з пасіўнага сузіральніка гісторыі ператвараецца ў яе свядомага ўдзельніка. На прыкладзе некалькіх пакаленняў роду Мышкаў засведчаны пошукі гістарычнай праўды і справядлівасці – пошукі і велічныя і трагічныя адначасова.

Роздум пра Беларусь-радзіму, яе мінулае і будучыню, як бачым, пранізвае ўсю літаратурную спадчыну класіка-адрэджэнца. Надзвычай паслядоўна і таленавіта гісторыка-патрыятычная праблематыка ў творчасці М. Гарэцкага выявілася ў драматычны час рэвалюцый 1917 г. і наступных гадоў, калі ў беларускага народа ўзнікла перспектыва дзяржаўнага самацвярджэння. Аб гэтым сведчаць два знакавыя творы пісьменніка – аповесці «Ціхая плынь» і «Дзве душы».

Аповесць «Ціхая плынь» пісалася М. Гарэцкім на працягу 1917–1918 гадоў. Якраз тады перад беларускім народам паўсталі праблемы гістарычнага выбару, нацыянальнага і дзяржаўнага самавызначэння. Мастацкімі сродкамі ў гэтым творы пісьменнік сцвярджае: ніхто, ніякая знешняя сіла не зацікаўлены бараніць Беларусь і беларусаў; настаў час насельнікам «забытага краю» прагнуцца ад «сумных сненняў». «Ціхая плынь», як і ўся спадчына М. Гарэцкага, вызначаецца глыбокім мастацка-філасофскім роздумам аб мінулым і будучым беларускага народа. Ідэал новай, маладой Беларусі, абуджанай і адроджанай дзеля таго, каб «народ наш жыў па-беларуску, радзіў сваіх інтэлігентаў, бліжэй кажучы – шчырых маладабеларусаў, а не палякаў з «Забранай Літвы» і не русакоў «с Западнага краю» [1, с. 189], выразна прасочваецца ў гэтым дасканалым творы.

Драматызм лёсу Беларусі і беларускага народа прыносіў боль і пакуты М. Гарэцкаму, але спадзяванне, што народ здабудзе годную будучыню, ніколі не пакідала яго.

Гэта было важнай ідэяй-марай пісьменніка. Сваю мастакоўскую мэту ён бачыў у тым, каб «паказаць беларусу, у якой пушчы ён блудзіць і дзе ляжыць яму дарога на поле, шырока-далёкае, роднае поле вольнага жыцця» [1, с. 172]. Ідэйная, канцэптуальная сутнасць гэтай аповесці мае выразны адраджэнцка-асветніцкі характар. Лёс Бацькаўшчыны ў творы асэнсоўваецца на прыкладзе мястэчка Лугвенева і вёскі Асмолава. Бездапаможнасць і стомленасць у змаганні з жыццёвым «амбарасам» спарадзілі абыякавасць і апатыю да варункаў гнятлівага і пакутнага жыцця ў душах людзей, няздольных супраціўляцца звыклай ужо «ціхай плыні» сумнага існавання. Асмолаўцы, зазначае аўтар, «нялюдзеюць і хаваюцца самі ў сабе. Ат, ліха з ім, са светам, тлумным і незразумелым» [2, с. 128]. Даследуючы мастацкімі сродкамі гісторыю «нелюдзення» сваіх герояў, М. Гарэцкі звяртаецца да тыпова рамантычна-адраджэнскай традыцыі: распавядае пра слаўную даўніну гэтага, некалі слыннага, а зараз «забытага краю». Раней у гэтых ваколіцах пралягаў вядомы шлях з Вялікага княства Літоўскага ў Масковію, але зараз тут жыццё заглохла. Запусценне краю аўтар перадае трапнымі апісаннямі: нават стары Днепр абмялеў, «забыўшы сваю былую магутнасць; усыхае, выбіўшыся з духу, яго прыток рэчка Плёска» [2, с. 125].

Тэма вялікага шляху продкаў дамінуе ў першым раздзеле «Забыты край». Пра знакамітае мінулае гэтага краю засталіся толькі памятки: мноства гарадзішчаў, загадкавыя курганы і могілкі, заімшэлыя каменныя крыжы са сцёртымі ад даўніны нейкімі надпісамі. Старыя граматы мінулых часоў кажуць пра веліч князёў Лугвеневаў, якія даўней тут былі гаспадарамі, пра разрабаваную княскую бібліятэку.

Распавядаючы пра выдатны розум і вайсковы спрыт князёў Лугвеневаў, М. Гарэцкі даводзіць, што раней слынным і вартым людзі былі сынамі і гаспадарамі гэтай зямлі, пра іх добрая справы пісалі свае і чужыя хронікі. Неаднойчы ў творы М. Гарэцкі падкрэслівае: там, дзе некалі шумела вольная рада магутных і ганарлівых продкаў «нашай белай косці», там, дзе звонеў звон рады і бразгала «гострае шабелле», зараз запусценне. Дэталёва, з выразным сумам аўтара-апавядальніка, прысутнасць якога ў аповесці «Ціхая плынь» прасочваецца выразна як свядомая творчая стратэгія, апісваецца, як паступова ўсё разбураецца, трухлее, гіне. Знакамітае ў мінулым мястэчка забыта шумным светам і «ціха спіць». Мастацкімі сродкамі М. Гарэцкі даводзіць прычыны вымірання краю. Адна з галоўных (і гэта выразна прачытваецца ў падтэксце) заключаецца ў тым, што не засталася тут сапраўдных гаспадароў, якія б з гонарам апекаваліся родным краем і сваім народам. Як заўважае аўтар, род слаўнага князя Лугвеня даўно вырадзіўся ў «недалужненькіх патомкаў» – дурнаватых князёў Кандыб-Лугвенічаў. Нашчадкі вялікага Лугвеня сталі рэнегатамі, пакінулі свой край, падаліся жыць у чужыя краіны, распрадаўшы ўладанні і землі намеснікам-чужынцам. Мастак падкрэслівае драматызм гэтай пакінутасці: хто толькі тут не гаспадарыў: нямецкія агенты-купцы, аграном-латыш, эстонец... Гэтыя «гаспадары» дбалі толькі пра ўласныя выгоды, аб тым, як танней для іх кішэні абабраць гэты край, абдзерці цягавіта-рахманых тутэйшых насельнікаў. А людзі мясцовыя не спяшаліся і не збіраліся станавіцца гаспадарамі сваёй зямлі. Знявераныя жыццём, яны застылі ў нейкім здранцвенні, чакалі цуду, верылі ў прароцтвы, у прыход людзей-збавіцеляў. Але тыя недзе бавіліся вякамі і не прыходзілі.

Ужываючы былінна-сказавую стылістыку аповеду ў раздзеле «Забыты край», аўтар уздымае вострую для таго часу праблему выхавання, фарміравання нацыянальна свядомай грамадскай эліты, блізкай да жыцця народа інтэлігенцыі, сыноў-будзіцеляў і збавіцеляў. Гэта было надзвычай актуальным у той час, калі пісаўся твор. Звыклае, бязрадаснае жыццё мясцовага люду аўтар удала параўноўвае з «ціхай зеленню» дрэўца, якому «злыбедная машкара» ўжо выела сэрца. Сумныя песні «пакоры лёсу», распачы і безвыходнасці нараджаюцца ў забытым краі, ад якога адцураліся сыны.

Паказваючы гістарычны драматызм жыцця беларускага краю і яго народа, М. Гарэцкі часта свядома і палемічна згущае змрочныя фарбы, па-мастацку асацыятыўна даводзячы: калі народ не абудзіцца, ён асуджаны, як тое дрэўца з выедзеным сэрцам, на маруднае выміранне. У падтэксце гучыць аўтарскае перакананне, што людзям трэба самім рабіцца гаспадарамі лёсу і краю. Пафасам такога патрыятычнага суперажывання і пабуджэння вызначаецца аўтарская канцэпцыя аповесці «Ціхая плынь».

Пісьменнік пераканаўча паказаў, што на выміранне і «нелюдзенне» краю накіравана і русіфікатарская палітыка дэнацыяналізацыі беларусаў. Асабліва выразна гэта думка гучыць у другім раздзеле аповесці, які мае назву «Горкая прамудрасць». Асэнсаванне гэтай тэмы звязана з вобразам і лёсам галоўнага героя аповесці Хомкі Шпака, які ўвасабляе тыповы лёс сыноў беларускага краю ў пачатку ХХ ст. Русіфікаваная школа, як тая машкара, раз'ядае і знішчае натуральную, здаровую ад прыроды беларускую душу дзяцей і падлеткаў. Аўтар паказвае, як настаўнік у Асмолаўскай школе, куды бацька прывёў за навукай Хомку, паслядоўна і бязлітасна адвучаў дзяцей беларусаў ад роднай мовы, злосна высмейваў і караў вучняў за ўжыванне роднай гаворкі. Калаціліся дзіцячыя калені, баязліва і трывожна трапяталіся маленькія сэрцайкі, нямелі дзеткі беларусаў у вялікім страсе вымавіць нешта «не па-панску». Нямелі і дрыжэлі ў пакоры перад расійскім ці зрусіфікаваным чыноўнікам цэлыя пакаленні беларусаў.

Настаўнікам, героем аповесці «Ціхая плынь», які з гневам, бязлітасна адвучаў дзяцей ад роднай мовы, быў «абмаскалены» ў царскім войску асмолавец, былы унтэр-афіцэр. Ён непрыязна, з пагардай ставіўся да вясковых дзяцей, асабліва да тых, каму цяжка давалася «панская» мова. З горкай іроніяй і крыўдай за сумны лёс свайго народа М. Гарэцкі піша, што большасць асмолаўцаў былі за тое, каб настаўнік выбіваў з іх дзяцей «простую мову і ўсё дурное», бо інакш у тагачасным «Северо-Западном крае», якім і былі беларускія землі і людзі ў Расійскай імперыі, нельга было дзецям беларусаў выйсці ў людзі. Толькі Хомкаў дзядзька Тамаш, які на вясковых сходах звычайна маўчаў, але меў сваю асобную і дасціпную думку, «першы здагадаўся сказаць – ці то пра настаўніка, ці то пра яго навуку: «Ат, не дай бог свінні рогі, а хамуйле панства» [2, с. 143]. Пасля дзядзькі гэта разумець і гаварыць пачалі іншыя. Так аўтар твора праз герояў, прадстаўнікоў беларускай вёскі, паказвае паступовае ўсведамленне простымі людзьмі прычын свайго нацыянальнага і сацыяльнага паніжэння. Вельмі марудна, але ўсё ж прачынаецца ў душы беларуса пачуццё нацыянальнай самапавагі і чалавечай годнасці.

Галоўнага героя Хомку настаўнік прагнаў са школы як самага няздольнага вучня, які, па меркаванні былога унтэр-афіцэра, з'яўляецца «самым мужыцкім парасткам з самага дурнога мужыцкага карэння» [2, с. 143]. З вялікім шкадаваннем у сэрцы хлопчык пакідае школу і развітваецца з кніжкамі, свет якіх спазнаць яму не ўдалося. У хлапечай свядомасці ўспыхнуў пратэст-выклік: ён дражніць нялюбага настаўніка і злосна ломіць бірку, з дапамогай якой настаўнік здзекліва адвучваў дзяцей беларусаў ад іх роднай мовы. Праз вобраз і лёс гэтага героя пісьменнік расказваў пра бяспраўе дзяцей беларусаў, падкрэсліваючы, што русіфікаваная сістэма адукацыі была перашкодай для развіцця іх здольнасцей. Распавядаючы аб трагічным лёсе галоўнага героя, аўтар неаднойчы зазначае, што жыцця ў Хомкі як і не было, былі толькі светлыя «сненні» і спадзяванні на лепшае. Кароткі і бязрадасны век яшчэ хлапчука беларуса Хомкі быў абарваны ў першым жа баі, на імперыялістычнай вайне, куды хлопца, па памылцы царкоўнага старасты, узялі на два гады раней. Як бачым, М. Гарэцкі ў 1917–1918 гг. сваёй творчасцю даводзіў, што ўлады і свет абыякавыя да лёсу беларуса. Тысячы беларускіх хомкаў, гвалтам адарваныя ад родных хат, гінулі ў той час на чужых землях і чужых войнах з балючым і дакорлівым пытаннем: «За што?».

Лёс галоўнага героя аповесці абагульнены і тыповы, як тыповымі былі сумныя жыццёвыя дарогі тысяч вясковых хлопцаў, вымушаных пакідаць родны край у пошуках заробку, з'язджаць «у свет» – у далёкія шахты, на фабрыкі. Дзяўчаты таксама кідалі свае вёскі, падаваліся ў мястэчкі і гарады, каб няняцца ваданоскамі ці нянькамі ў зможных сем'ях. «Але, мусіць, дрэнна няньчаць, бо не пяюць іх гадунцы аб долі-нядолі тутэйшага краю, змалку думаюць яны аб іншых, чыстых і багатых старонках, а тутэйшая паэзія для іх – мужыцкая, цаны не мае...» [2, с. 128]. За гэтымі і многімі іншымі іранічна-горкімі інтанацыямі адчуваецца аўтарскі боль за родны край, за будучыню беларускіх хлопцаў і дзяўчат, прачытваецца пазіцыя практычнага асветніцтва М. Гарэцкага. Письменнік мастацкімі сродкамі даводзіў, што гэты край і народ сацыяльна і духоўна абкрадзены, па волі неспагадлівых чужынцаў-гаспадароў пазбаўлены адукацыі і культуры. Як адзін са шляхоў пераадолення такога становішча М. Гарэцкаму ўяўлялася самаадукацыя, нацыянальнае прасвятленне, духоўнае самаўсведамленне, абуджэнне чалавечай і нацыянальнай годнасці.

Выразна гуманістычная, адраджэнцка-асветніцкая канцэптуальнасць аповесці «Ціхая плынь» рэалізуецца на ўзроўні аўтарскага светаадчування і ўвасабляецца ў многіх лірыка-іранічных ці філасофска-роздумных пазасюжэтных развагах аўтара-апавядальніка. Вось, напрыклад: «Жыццё, жыццё! Мы ўсе прыходзім на свет хто песняром, хто разьбярор, а хто і тым і сім патроху. Мы ўсе гады прачнавання нашага розуму – рэфарматары нягоднага старога, будаўнікі лепшай сацыяльнасці, славуць настаянікі ці добрыя разбойнікі... Але часта-часта жыццё нічагусенькі не пакідае нам і робіць жаласнымі старцамі без пары. ...Надышлі гады жыццёвага амбарасу і бясконцага дурнога клопату – і знішчылі творчую радасць, растапталі дыямент у пабітым шкле, з паэта зрабілі быдліну» [2, с. 132].

Бацькаўшчына, Радзіма ў творах М. Гарэцкага звычайна звязана з беларускай вёскай, якая, на думку аўтара, з'яўляецца асноўнай матэрыяльнай і духоўнай сферай беларуса. «Будучыня адраджэння беларусаў залежыць ад селяніна», – сцвярджаў яшчэ ў 1914 г. аўтар «Ціхай плыні». Са шчырымі любоўю і болям паэтызуецца і ў гэтым творы плён працы сялянскіх рук, вясковае жыццё, дзе побач ужываюцца характэрнае і жабрацтва. Вёска – гэта кантраснае суіснаванне мудрай народнай маралі і бытавога ўбоства яе жыхароў. «Правалілася на пуні стрэшка і ніхто яе не падыме і не паправіць, як бы няма каму парупіцца аб тым. Мо ў шынку загуляўся гаспадар? А можа б'ецца як тая рыбіна аб лёд, здабываючы штодзённы кавалак хлеба, але няма яму ўдачы!...» [2, с. 133].

Натуралістычна-падрабязнае апісанне вёскі і ўмоў жыцця беларускага селяніна, выяўленчая экспрэсіўнасць эпітэтаў, метафар, параўнанняў і іншых выяўленчых сродкаў перадаюць аўтарскія суперажыванні і боль за лёс звычайнага чалавека, набліжаюць у мастацка-стылёвых адносінах аповесць М. Гарэцкага «Ціхая плынь» да народніцкай літаратуры. Гэта пацвярджаецца і пазіцыяй героя-апавядальніка, сталага, удумлівага чалавека, хоць самому аўтару было на той час дваццаць пяць год. «Дзед Кузьма» – такім псеўданімам быў падпісаны твор у першай рэдакцыі.

За мастацкімі вобразамі і лірыка-філасофскімі абагульненнямі аповесці «Ціхая плынь» выразна прачытваецца думка М. Гарэцкага аб абавязку народнай інтэлігенцыі сплаціць доўг беларускай вёсцы, Бацькаўшчыне. Неабходнасць гэтага глыбока ўсведамлялася пісьменнікамі-адраджэнцамі пачатку ХХ ст.: Цёткай, Янкам Купалам, Максімам Багдановічам, Якубам Коласам, Змітраком Бядулем і іншымі. Гэта праблема надзвычай паслядоўна вырашаецца ва ўсёй творчасці М. Гарэцкага, патрыёта і гуманіста. Ідэям вольнасці Беларусі, нацыянальнай самапавагі і чалавечай годнасці кожнага беларуса ахвяраваны жыццё і творчасць пісьменніка.

Далейшы пакутлівы і драматычны лёс Бацькаўшчыны і яе сыноў М. Гарэцкі прасачыў у наступным, 1919 г., прароча паказаўшы крываваю, антынародную сутнасць бальшавізму ў аповесці «Дзве душы».

Час напісання аповесці «Дзве душы» – 1918–1919 гг. Гэта драматычна складаны і супярэчлівы час, калі вырашаўся лёс Беларусі. Асноўным сюжэтам твора з’яўляецца гісторыя Ігната Абдзіраловіча, галоўнага героя аповесці. Гэта яго аўтар надзяліў «дзвюма душами». Герой М. Гарэцкага жыве ў першыя гады савецкай улады, у імкліваю эпоху, якая не дае часу для роздуму: варта ці не прымкнуць да бальшавікоў, што яны зробіць добрага для краіны і для беларусаў, ці дапамогуць яны беларускаму народу рэалізаваць сваё адвечнае права «людзьмі звацца»... Тая эпоха патрабавала ад чалавека прымаць не толькі хуткае, але і правільнае рашэнне. Менавіта таму герой твора пакутліва раздумвае над сваім лёсам, над будучыняй і лёсам Бацькаўшчыны-Беларусі. Удумлівы чалавек, Абдзіраловіч разумее, што ў такі бурны і пераломны час можна, нарэшце, дабіцца лепшай долі для гаротнай Беларусі. Але сам ён на працягу ўсяго твора застаецца палітычна і сацыяльна пасіўным. На заўвагу, што ён «з пэўнасцю спачувае бальшавікам», Абдзіраловіч адказвае: «Не. Мне не ймецца веры ў магчымасць існавання самастойнай улады радоў нашага пралетарыяту і, наогул, камуністычнага ладу жыцця. Гэта пакуль утопія» [1, с. 20].

Герой, як можа здаецца, занадта доўга не можа вызначыцца ў сваіх грамадскіх ідэалах, і ў гэтай акалічнасці, несумненна, заключаецца важная аўтарская пазіцыя – асабістая стрыманасць М. Гарэцкага ў адносінах да новай, бальшавіцкай улады. І менавіта таму, што герой на раздарожжы, бачыцца ўдумлівае, аб’ектыўнае і праўдзівае адлюстраванне рэчаіснасці пісьменнікам. У час сваіх інтэнсіўных грамадска-духоўных пошукаў Абдзіраловіч сутыкаецца з бальшавіком Карпавічам, які належыць да той вялікай часткі беларусаў, што па розных прычынах некалі пакінулі родныя беларускія мясціны. З асяроддзя былых беларусаў у бурлівыя рэвалюцыйныя гады да бальшавікоў падаліся многія. Прыстасаванне да зменлівых і выгодных палітычных сітуацый было спосабам існавання для людзей такога тыпу. Аўтар даволі падрабязна паказвае, як у розных сітуацыях падладжваўся да жыцця і ўлад Карпавіч, кім ён толькі не быў: быў і настаўнікам, і манахам, злодзеям, сапраўдным крымінальнікам, а затым прыладзіўся і да бальшавікоў. Хоць ён і не меў асаблівай прыхільнасці да бальшавізму, не меў уласных меркаванняў аб новай уладзе, ды хутка адчуў і зразумеў: каб не прапасці ў віры незразумелых крутых рэвалюцыйных падзей, трэба стаць бальшавіком. Тут, у бальшавіцкім асяроддзі, дзе патрэбна толькі хваліць і падтрымліваць адных і ляць, знішчаць другіх, ён будзе катацца як сыр у масле. Такія, як Карпавіч, людзі, піша аўтар пра гэтага героя, «нейкім дзівам сумяшчаюць у душы сваёй найлепшы, здаецца, гуманізм і найгоршае, акажацца, чалавеканялюбства, ...марксізм і хірамантыю і з аднолькавай шчырасцю веруюць у тое, і ў другое» [1, с. 46]. Можна меркаваць, што калі б да ўлады прыйшлі не бальшавікі, а іншая партыя, то і там Карпавіч мог бы заняць патрэбнае яму месца. Аўтар выразна перадае прыстасаванскае аблічча гэтага героя праз прыёмы яго самахарактарыстыкі, у прыватнасці, праз унутраныя маналогі: «Нікому не прызнаюся, але чую, што абы ў якой партыі мог бы знаходзіцца з поўнай шчырасцю» [1, с. 47]. Яго прываблівае дэвіз бальшавікоў – «Сячы да карэння!».

Уласныя адносіны да новай улады М. Гарэцкі перадае не толькі праз характэрныя вобразы бальшавікоў у гэтай аповесці, але праз вельмі стрыманыя адносіны да новага жыцця галоўнага героя Абдзіраловіча. Праз гэтага героя аўтар параўноўвае бальшавіцкую ўладу з «новай пішучай машынкай, ...калі хто не ведае ніводнага знаёмага вінціка ў ёй, то бескарысна будзе стаяць у розных чародах» [1, с. 78]. Відавочна, так аў-

тар падкрэслівае, што чалавек становіцца вінцікам дзяржаўнай сістэмы. І Абдзіраловіч заўважае: «усюды адна фальш» [1, с. 104].

Вельмі выразна характарызуецца бальшавіцкі парадак праз душэўныя пакуты малочнага брата Абдзіраловіча – Васіля. Ён далучыўся да бальшавікоў, паверыў іх абяцанням зрабіць лепшым жыццё працоўнага народа. Пануры і змрочны, у глыбокім роздуме ён вяртаецца з вёскі, дзе павінен быў рэквізаваць у сялян збожжа. На пытанне Абдзіраловіча, як сяляне ўспрымаюць гэта, са змрочным гумарам Васіль адказвае: «Як прымаюць? Вот так сабе, як і гдзе: дзе каламі, дзе чым» [1, с. 81]. Выконваючы заданне партыі па харчразвёрстцы, Васіль убачыў канаючую ад нястачыі голаду сялянскую вёску.

Так праз успрыманне і гэтага героя аўтар перадае драматызм сітуацыі: усе маладыя паварочаліся з гораду «гультаямі, бандытамі, і пад штандарам бальшавізму здзекуюцца над усімі сялянамі» [1, с. 87]. Як бачна, праз ацэначнае ўспрыманне вясковага жыцця Васілём М. Гарэцкі зноў, як і ў папярэдняй аповесці «Ціхая плынь», закранае вострае пытанне лёсу вясковай моладзі. Паехаўшы ў горад з гаротнай вёскі і сутыкнуўшыся з бальшавізмам, некаторыя былыя сыны вёскі дэградавалі, прымкнуўшы да бальшавікоў. Гэтыя назіранні герояў твора, Абдзіраловіча і Васіля, адлюстроўваюць перажыванні самога М. Гарэцкага аб драматызме лёсу беларусаў, аб непрадказальнай будучыні краіны.

Вобразы змагароў за беларусчыну: Ірыны Сакавічанкі, Міколы Канцавога і Міколы Сухавея – пазначаны ледзь прыкметнай аўтарскай сімпатыяй. Аднак, думаецца, пісьменнік у гэтым дыскусійным творы даў права голасу найперш тыповым прадстаўнікам розных ідэалагічных і грамадска-сацыяльных груп. Не дэманструючы свае сімпатыі і меркаванні, ён прадстаўляе магчымасць кожнаму з чытачоў скласці сваё ўражанне пра драматычную эпоху і яе герояў. Тым не менш, праз вобразы інтэлігентаў, якія марылі аб сапраўдным адраджэнні Беларусі і не ішлі на кампраміс з новай уладай, М. Гарэцкі выказаў і свае погляды на супярэчлівую сучаснасць і вельмі няпэўную для адраджэння будучыню. Героі-адраджэнцы ўсё ж надзелены аўтарскай спагадай, хоць галоўны герой, Абдзіраловіч, неадназначна ставіцца нават да Ірыны Сакавічанкі, якую раней кахаў, і да яе паплечнікаў па адраджэнцкай дзейнасці Сухавея і Канцавога. Гэтыя людзі Абдзіраловіча і прыцягваюць, і адштурхоўваюць. Абдзіраловіч упэўнены, што неабходна адраджаць Беларусь, ён страшэнна абураны заявай князя Гальшанскага аб адсутнасці на Беларусі класавай барацьбы. Але, разам з тым, яго бянтэжыць і адштурхоўвае «заядласць знаёмых яму адраджэнцаў у выяўленні нацыянальнага пачуцця» [1, с. 67].

Адраджэнне павінна было ахапіць не толькі беларускае сялянства, што заўсёды было і застаецца вельмі складанай задачай, але і іншыя сацыяльныя слаі. Несумненна, што М. Гарэцкі выказвае сваю пазіцыю і праз Міколу Канцавога, для якога самым важным было тое, што на Беларусі, апроча бальшавікоў-прышэльцаў, у бальшавізме апынуліся і найгоршыя беларускія людзі, рэнегаты і праціўнікі ўсякага адраджэння. І гэтыя людзі, што пагарджалі роднай беларускай мовай і ўсім нацыянальна беларускім, пачалі кіраваць беларускім сялянствам, усім беларускім народам.

Праз наскрозь супярэчлівыя, драматычныя абліччы сваіх герояў-адраджэнцаў у гэтым творы аўтар ставіць пытанне: што замінае беларускаму адраджэнню, чаму яно не стала асноўнай ідэяй, якая б з'яднала нацыю? І дае адказ на гэтыя пытанні праз сваіх герояў: «сялянину бліжэй і знаямей пытанне аб міру і зямлі, чымся аб беларускім адраджэнню» [1, с. 33]. І бальшавікі скарысталіся гэтым, атрымаўшы падтрымку і перавагу ў сялян, якія вякамі марылі быць гаспадарамі на сваім кавалку зямлі. А потым справа адраджэння паступова ператварылася ў рэальную небяспеку, бо працу інтэлігенцыі па нацыянальным усведамленні народа бальшавікі абвясцілі «контррэвалюцыйнай агітацыяй і шкоднай для бальшавіцкай улады прапагандай» [1, с. 80]. А ўслед за гэтым іш-

ло «справядлівае» бальшавіцкае пакаранне «ворагу народа», якое, на жаль, не абмінула і аўтара аповесці.

Тым не менш М. Гарэцкі паказаў, што былі ў Беларусі героі, якія ў віхурных рэвалюцыйных падзеях рабілі настойлівыя крокі да нацыянальнага самавызначэння. Праблема быць ці не быць беларусам паўстае і перад былым прапаршчыкам царскага войска Абдзіраловічам. Ён раней асабліва не задумваўся над тым, якой ён нацыянальнасці і што значыць быць беларусам. Але раптам у яго свядомасці адбываецца пераварот, з'явілася, як піша аўтар, нейкая няпэўнасць у самім сабе, незразумеласць, як быць далей, што рабіць, каб не ператварыцца ў звычайную трэску на хвалях бурлівай рэвалюцыйнай ракі. Чым больш разважае Абдзіраловіч сам-насам, тым больш да яго прыходзіць усведамленне, што неабходна нешта рабіць, каб выбрацца з тупіка няпэўнасці, безвыходнасці, нацыянальнай непрыкаянасці. Ён пакутуе ад думкі, што жыццё не так пражыта, многае страчана незваротна, і каб вярнуць хоць часцінку страчанага, трэба пераходзіць да дзеяння. Герой не ведае, што і як рабіць.

Чаго ж плача і дваіцца душа інтэлігента Абдзіраловіча? Найперш, відаць, таму, што ад яго адварнулася прыгожая паненка Аля Макасева. І таму, што прыгадалася яму юнацкае каханне – дачка ляснічага Іра Сакавічанка, а яна сеяла беларускую свядомасць сярод сялян і сялянскай інтэлігенцыі. Але «дваістасць» душы галоўнага героя нельга растлумачыць толькі меладраматычнымі калізіямі яго кахання. У большай ступені душэўныя пакуты героя абумоўлены яго ўласнай бяздзейнасцю і няпэўнасцю грамадскіх ідэалаў, бо ён доўга заставаўся пасіўным сузіральнікам у чаканні новага. Інтэлігенты тыпу Абдзіраловіча часам не заўважалі, што яны самі страчвалі нацыянальную глебу пад нагамі. Былі сярод іх і тыя, што гатовы былі прыкнунць да любога месца, толькі б лепш і спакойней ім жылося. І невыпадкава Ігнат ловіць сябе на думцы, што хоць гора ча любіў сваю бацькаўшчыну, але з нейкім недаверам думаў аб руху нацыянальнага адраджэння.

Абдзіраловіч – дзіця свайго часу, вельмі складанага і супярэчлівага. Эпоха перад кожным чалавекам ставіць праблему выбару. Няправільна зрабіўшы выбар, чалавек вальціцца ў бездань. Відавочна, што Абдзіраловіч бачыць перад сабой праблему нацыянальнага выбару, у ім жыве пачуццё нацыянальнай годнасці. Ён пратэстуе супраць адмаўлення беларускаму народу ў святым праве народа звацца. Менавіта пра гэта сведчыць вельмі важны для характарыстыкі духоўнага аблічча Абдзіраловіча эпізод мітыngu ў Пяцігорску, калі ён уступае ў спрэчку з князем Гальшанскім. Імкнучыся да справядлівасці, ён не можа крывіць душой і заступаецца за шматпакутны беларускі народ, які вякамі гвалтавалі і прыгняталі чужынцы. Аднак ад свядомай нацыянальнай беларускай палітыкі і ідэалогіі ён яшчэ далёкі, бо не вырашыў, куды і з кім яму ісці.

М. Гарэцкі, як мала хто з яго сучаснікаў, меў грамадзянскую і пісьменніцкую мужнасць сказаць небяспечную на той час праўду аб рэвалюцыі і сутнасці бальшавізму. Гэта датычыцца вобразаў Гарэшкі і Гаршчка – бальшавікоў-прыстасаванцаў, людзей, далёкіх ад грамадскіх інтарэсаў і тым больш інтарэсаў беларускага адраджэння. Несумненна, што менавіта каларытныя вобразы бальшавікоў у гэтым творы сталі сапраўднай прычынай замоўчвання аповесці «Дзве душы» на працягу многіх савецкіх дзесяцігоддзяў.

Аўтар паказвае, як паступова Абдзіраловіч пачынае разумець трагічныя супярэчнасці рэвалюцыі, ён набліжаецца да ўсведамлення важнасці і складанасці нацыянал-патрыятычнага пытання для тагачаснай Беларусі. І гэта адбываецца праз разуменне псеўдабальшавізму Карпавіча, праз размовы з Васілём, які, як і многія іншыя, лічыў, што найперш трэба вырашаць сацыяльныя пытанні, а нацыянальнае вырашыцца само сабой.

Задумацца па-сапраўднаму над лёсам бацькаўшчыны Абдзіраловічу дапамагаюць менавіта інтэлігенты-адраджэнцы Канцавы, Сакавічанка і Сухавей. У самым пачатку

ку твора герой не задумваўся аб сваіх нацыянальных карэннях і вытоках. Але паблускаўшы па франтах, шпіталях, перажыўшы душэўныя сумненні і пакуты і яшчэ далёка не ўсё зразумеўшы, ён усё ж прызнаецца: «Я, бачыце, як беларус, патроху знаходжу сябе ў беларускай нацыянальнай і сацыяльнай свядомасці».

Надзелены прарочым, перспектыўна-гістарычным бачаннем сацыяльна-грамадскіх падзей, М. Гарэцкі намагаўся знайсці стваральны, гуманістычны сэнс бальшавіцкіх ідэй і навацый на Беларусі і, знаходзячы, шчыра прапагандаваў іх. Пра гэта сведчыць яго публіцыстыка «смаленскага» перыяду, артыкулы «Будем жить», «Няхай жыве камуністычная Беларусь!», «Прывітальнае слова XI з'езду Камуністычнай партыі Беларусі» і некаторыя іншыя. Аднак аўтар «Дзвюх душ» не прымаў ваяўнічай бальшавіцкай сацыяльна-класавай помсты. Святое для яго пачуццё нацыянальнага гонару і самапавагі здзекліва глумілася новай ідэалогіяй. І як вынік – лагічны канфлікт творцы-прарока з таталітарным часам, які з канца 1920-х гг. пачаў адлічваць гадзіннік нашай гісторыі.

Аповесць «Дзве душы» і сёння прываблівае ўвагу многіх даследчыкаў літаратуры, што і зразумела, бо нанава пераасэнсаваць твор, перачытаць яго – значыць, яшчэ глыбей спасцігнуць сутнасць творчай задумы аўтара, яго ідэйна-выяўленчых задач. А гэты твор, па-філасофску заглыблены, ідэалагічна-дыскусійны, шматгранны, выклікае жывую цікавасць і сёння, хоць быў напісаны амаль стагоддзе таму. Аповесць «Дзве душы» застаецца актуальнай і таму, што кожны з сучаснікаў, жывучы ўжо ў XXI ст., павінен разам з героямі твора адказаць на пытанне: «Што вы робіце для Бацькаўшчыны, для маткі-Беларусі?» [2, с. 33]. Гэтае пытанне М. Гарэцкі адрасуе ўсім беларусам.

Перавага нацыянальнага як часткі агульналюдскага над класава-сацыяльным, трагізм нацыянальнай гісторыі і мастацтва беларусаў знайшлі глыбокае філасофскае асэнсаванне і ў многіх іншых творах мастака слова. Але асабісты лёс пісьменніка-грамадзяніна і мысляра М. Гарэцкага, на жаль, супадаў з крыжовым пакутным шляхам усёй навуковай, патрыятычнай інтэлігенцыі, з цяжкімі дарогамі беларусаў па гістарычных завулках у пошуку сваёй дарогі да чалавечай супольнасці і нацыянальнай самакаштоўнасці. Сваёй творчасцю і навукова-асветніцкай дзейнасцю М. Гарэцкі набліжаў той час, калі беларускі народ стане гаспадаром уласнага лёсу і ўласнай гісторыі. Рэальную магчымасць ажыццявіць спрадвечную мару, аднавіць страчаную дзяржаўнасць беларусы займелі ў першыя два дзесяцігоддзі XX ст.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Гарэцкі, М. Творы / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 629 с.
2. Гарэцкі, М. Збор твораў : у 4 т. / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1984–1986. – Т. 1. – 1985. – 415 с.
3. Гарэцкі, М. Гісторыя беларускае літаратуры / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1992. – 479 с.
4. Адамовіч, А. Камароўская хроніка – творчая гісторыя, жанр / А. Адамовіч // Гарэцкі, М. Зб. твораў : у 4 т. / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1984–1986. – Т. 4. – 1986. – 383 с.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 17.10.2016

Melnikava Z.P. The Search of the Future: Belarusian History in the Artistic and Philosophical Interpretation of Maxim Haretski

The article highlights the works of the classic of national prose, which is clearly manifested its historical and educational creative position. The main attention is paid to the novels «Quiet plane» and «Two souls» (1917–1919) written in the dramatic time of the Belarusian history, which are determined by the concerned, civil moral-philosophical reflection of M. Haretski about the past and future of the Belarusian people.